

סקירת ספרים חדשים

בעריכת אלישבע סדן

זרים במשפט: נגישות לצדק בישראל

יובל אלבשן

תל אביב: סדרת קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד. 2005. 185 עמודים

סקר: דני גוטוויין*

זרים במשפט הוא מניפסט חברתי לוחם לא פחות משהוא מחקר אקדמי מאתגר. הספר מתעד ומפרש את האופן שבו הפכה מערכת המשפט הישראלית ל"יד הנעלמה" של מהפכת ההפרטה והגידול באי השוויון המתחוללת בישראל בשלושת העשורים האחרונים. הוא חושף כיצד בחסות היומרה של "צדק לכל" רותמת מערכת המשפט את כוחה של המדינה לשירות האינטרסים של בעלי ההון ופוגעת בעניים; כיצד "האקטיביזם השיפוטי", בו מתהדר בית המשפט העליון בראשות השופט אהרון ברק, הוא למעשה מנגנון המכוון להבטחת זכויותיהם של בעלי היכולת; מנגנון שאינו אלא צדו השני של "הפאסיביזם השיפוטי", בו נוקט בית המשפט בכל הנוגע לזכויות החברתיות, שהן הכרח להבטחת קיומם וכבודם של חסרי היכולת.

אלבשן מדגיש כי ספרו "אינו מבקש לשמש ככתב אישום" (עמ' 28), ואכן הספר מתאפיין בסגנון ענייני, והטיעונים המועלים בו מבוססים על מקרי מבחן ועל פסקי דין המפורשים מתוך התייחסות רחבה לספרות מחקר ענפה העוסקת ביחסי חברה ומשפט בישראל ובעולם. אולם דווקא ענייניות דקדקנית זו קורעת מעל פניה של מערכת המשפט את מסווה האובייקטיביות המאפשר לה לקדם סדר יום מעמדי מובהק, וכך הופך אלבשן את כס המשפט לספסל נאשמים.

אלבשן משלב בדיונו שלוש זירות: האחת, האוכלוסיות המוחלשות, העניים, היינו קורבנותיה של מערכת המשפט; השנייה היא הפוליטיקה, שמעשיה ומחדליה בתחום החקיקה מגדירים את קווי המתאר של המשפט הישראלי; והשלישית היא בית המשפט העליון, המגדיר בפועל את סדר היום המשפטי בישראל. זירות אלו חופפות את שדות הפעולה של אלבשן עצמו. במהלך שני העשורים האחרונים כ"עורך דין קהילתי" הוא פועל לא רק להגברת נגישות המעמדות הנמוכים למשפט ו"לתרגום" מצוקותיהם

* פרופ' דני גוטוויין מלמד בחוג לתולדות ישראל, אוניברסיטת חיפה. מחקריו האחרונים של דני גוטוויין עוסקים במדיניות ההפרטה בישראל ובהשלכותיה החברתיות והתרבותיות.

לשפה המשפטית, אלא גם נאבק כדי לאלץ את מערכת המשפט להכיר במגבלותיה המעמדיות ולהתגבר עליהן. אלבשן נוטל גם חלק מרכזי במאמצים של חלקים מתוך האקדמיה המשפטית לאתגר את סדר היום הניאו-ליברלי הבוטה שמכתיב בית המשפט העליון למערכת המשפט וכופה עליה להתמודד עם סוגיית הדרת הזכויות החברתיות מן המשפט הישראלי. בד בבד אלבשן הוא גם ממנהיגי המאבק החברתי בישראל ופועל לפוליטיזציה שלו, מתוך הכרה שהפוליטיקה, ולא בית המשפט, היא הזירה האמיתית שבה ניתן לחולל שינוי חברתי.

בישראל, כמו במדינות מערביות אחרות שבהן נוהגות מערכות משפט מודרניות, מדגיש אלבשן, "הפך הצדק לכמעט בלתי ניתן להשגה עבור חלקים הולכים וגדלים בחברה" (עמ' 35), מצב ההופך את האוכלוסיות החלשות ל"זרות" בעיני מערכת המשפט. זרים במשפט מתמקד בהסבר פרדוקס זה ומציע דרכים להיחלץ ממנו. אלבשן מדגים את אופני התעמרותה של מערכת המשפט בחלשים, וטוען כי בטיפול בענייניהם של עניים שעברו על החוק – גם במקרים בהם קיימת זיקה ברורה בין העוני לעברה – נוטות מערכות האכיפה, החל מן המשטרה, דרך הפרקליטות ועד בתי המשפט, להיצמד לאות הכתובה ולהחמיר, ונמנעות מלעשות שימוש בכלים כמו "רחמי בית המשפט" – אותם הן אינן מהססות להפעיל כאשר מדובר במעמדות הביניים – כדי למצות את הצדק ולא רק את החוק.

אלבשן דן במחסומים הגורמים לזרותה של מערכת המשפט כלפי העניים, הן באלה הטבועים בהגיונה הפנימי ובדרך התנהלותה והן באלה שהם תולדת מצב המצוקה. את המחסום העיקרי לזרות ההדדית בין מערכת המשפט לבין האוכלוסיות העניות הוא רואה בפער התרבותי שהוא למעשה מחסום מעמדי: השופטים מגיעים בדרך כלל מקרב העילית הישראלית, והם מתפקדים כשומרי הסדר החברתי המיטיב איתם ועם דומיהם. העניים הם "האחרים" של סדר זה ומי שמודרים תדיר על ידיו. הפער התרבותי הוא "פער בין המציאות המוכרת לשופטים היושבים על הכס לבין המציאות שבה חיות האוכלוסיות המוחלשות" (עמ' 57). פער זה, הוא טוען, מועצם ומוחרף בשל דרך התנהלות "מדאיגה" של מערכת המשפט הבאה לידי ביטוי באפליה בפועל בין היחס שמקבלים המשתייכים לאותה קבוצה הגמונית ובין אלו שמודרים ממנה. אולי משום כך אין זה מפתיע ששני פסקי הדין המרכזיים שניתנו בתחום הזכויות החברתיות, פרשת גמזו ופרשת חלמיש, הינם מקרים שבם נדונו ענייניהם של מי שמקובל לכנותם "מלח הארץ", אנשים המשתייכים תרבותית לקבוצתם של השופטים: הראשון היה איש תרבות, פרופסור לספרות, והשני – טייס חיל האוויר ואיש עסקים (עמ' 56).

מכאן, שלא המצב החוקי אלא השיחוד המעמדי הוא שמונע מבתי המשפט להכיר בזכויות החברתיות. יתר על כן, מדבריו של אלבשן עולה, כי ההטיה המעמדית אינה יוצא הדופן אלא הכלל: בעוד מערכת המשפט רואה בעניים חשודים תמידיים,

היא מגלה הבנה מופלגת לטיעוניהם, גם התמוהים, אם לא המופרכים ביותר, של "המשתייכים תרבותית לקבוצתם של השופטים". כך, למשל, הוא מצביע על "המאמץ העז והמופגן שעשה בית המשפט העליון" כדי לזכות את איל התעשייה אלי הורוביץ, מאמץ שמותיר "טעם רע" (עמ' 63) דווקא משום שהוא מנוגד לפורמליזם הנוקשה בו נוהג בית המשפט בעניים. התעמרותה הנמשכת של מערכת המשפט בעניים, טוען אלבשן, לא נותרה ללא תגובה: בקרב השכבות החלשות הלכה והתגבשה תפיסה הרואה את "המשפט כאויב", תפיסה ההופכת אותם ל"קהל יעד אלקטורלי להסתה נגד מוסד שלטון החוק ומערכת אכיפת החוק" (עמ' 64).

הדיאלקטיקה של "העני כחשוד" ו"המשפט כאויב", המאימת על יסודות הדמוקרטיה הישראלית, התפתחה ככל שהתעצמה "המהפכה החוקתית". יסוד מהותי של מהפכה חוקתית זאת, מסביר אלבשן, היה הדרתן של הזכויות החברתיות. בשנים הראשונות למדינה, גם אנשי ימין כלכלי מובהקים כללו זכויות חברתיות, ובהיקף נרחב, בהצעות החוקה שהעלו. לעומת זאת, בשנות התשעים הדרת הזכויות החברתיות מחוקי היסוד, היינו מן החוקה הישראלית המתגבשת, היתה מהלך מכוון, שמאחוריו עמד פרופ' אמנון רובינשטיין, שכיהן אז כח"כ מטעם מר"צ, מפלגה ש"מתימרת לייצג את השמאל החברתי והאידיאולוגי". תמורה זו, מדגיש אלבשן, "מתמצתת את השינוי שעבר השיח הישראלי בין עידן מדינת הרווחה לעידן הפרטתה" (עמ' 93). כך הפך חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ל"חוק של זכויות אדם לעשירים ולעשירים בלבד", גם בשל "רפיונו של המחוקק" וגם בשל "פעולתו של בית המשפט העליון" (עמ' 115). "רפיונו של המחוקק" גרם לכך שלמערכת המשפט לא היה "עורף חוקתי" (עמ' 96) מספיק בבואה לדון בזכויות החברתיות, אך החלטתו של בית המשפט העליון שלא להפעיל את סמכות הפרשנות שלו כדי לבצרן היתה גורם חשוב לא פחות בהדרתן. אלבשן מדגיש כי "הפאסיביזם השיפוטי" של בית המשפט העליון ביחס לזכויות החברתיות עומד ביחס הפוך ליחסו לזכות הקניין, "הזכות שבית המשפט העליון קידש וביצר יותר מכל בשנים האחרונות... בצורה כמעט הרמטית" (עמ' 101), בעוד שאותו בית משפט "גילה אימפוטנציה של ממש בכל הקשור לקידום הזכויות החברתיות" (עמ' 126).

ביצור זכות הקניין מכאן והפקרת הזכויות החברתיות מכאן מדגישים את האופי המעמדי של פסיקת בית המשפט העליון תחת הנהגתו של השופט ברק, המחזיק בתפיסה הליברלית של המדינה כשומר לילה, "שבה אין מקום להתערבות המדינה אלא במקרים של כשל שוק" (עמ' 155). היה זה ברק עצמו שחשף את שיקוליו המעמדיים כאשר הצביע על ערכיו של "הציבור הנאור", היינו על מעמדות הביניים, כעל קנה המידה הערכי המנחה אותו. כך קובע אלבשן כי "מגילת זכויות האדם" שהתהוותה בישראל הפכה ל"כלי שרת בעיקר בידיהם של המעמד הבינוני והגבוה, וככזאת היא

שימשה אמצעי לפגיעה בזכויותיהם של העניים והמוחלשים... במובנים רבים הסיג בית המשפט העליון את זכויות העניים לאחור" (עמ' 130), והוא חוזר ומדגיש, כי "כשזכויות חברתיות אינן מוגנות, החוקה נהפכת למכשיר שמשרת את מיעוט בעלי ההון והרכוש" (עמ' 131).

את המקור לפאסיביות השיפוטי רואה אלבשן ב"מכשול הליברליזם של בית המשפט העליון" (עמ' 141). לדבריו, ביחס לזכויות החברתיות "לא רק שבג"ץ לא שימש גורם מגן ומפתח – כפי שהיה בנושא הזכויות האזרחיות – אלא שבמובנים רבים הוא אף שימש גורם מעכב ומפריע" (עמ' 133). הוא מצביע על "חוסר אהדתו של בית-המשפט העליון לעיגונן החוקתי הנדרש של הזכויות החברתיות" (עמ' 146) כתוצאה מ"תפיסת העולם האנטי-סוציאליסטית" והניאו-ליברלית במופגן של "חלק משופטי העליון" (עמ' 147, 150). דעה קדומה מעמדית אידיאולוגית זו באה לידי ביטוי מובהק באמירותיו של השופט חשין, שלדברי אלבשן "מנוגדות לתפיסות היסוד של המשטר בישראל כמשטר דמוקרטי, הן ביטוי לתפיסת עולם העומדת כמחסום נגד אלה המבקשים לקדם צדק חברתי על ידי הרשות השופטת" (עמ' 152).

אלבשן אינו מסתפק בביקורת, אלא מצביע על דרכי פתרון העשויות לצמצם את הזרות ההדדית בין מערכת המשפט לאוכלוסיות החלשות. חשיבות ראשונה במעלה הוא מייחס לחקיקתו של חוק יסוד:זכויות חברתיות, העתיד להגדיר מחדש את קווי המתאר של מערכת המשפט ולאלץ אותה לשנות את יחסה כלפי זכויות אלו ויותר מכך כלפי המעמדות הנמוכים. בד בבד הוא תובע לשנות את דרך התנהלותה של מערכת המשפט. הוא קורא להגדיל את "הנגישות לצדק" (עמ' 182) של העניים על ידי אימוץ עקרונותיה של רפורמה שהונהגה לתכלית זו בבריטניה והרחבת וחיווק המנגנונים הקיימים לסיוע משפטי, הנתונים לאיום מתמיד של חרב הקיצוצים של האוצר. תפקיד מרכזי בשינוי התנהלות מערכת המשפט מייעד אלבשן ל"עריכת הדין הקהילתית". עורך הדין הקהילתי "הוא כמו רופא משפחה שעובד בקרב קהילה מוחלשת: הוא מוכר, הוא עממי, והוא נגיש באופן שניתן לפנות אליו בכל שעה ובכל בעיה כדי לקבל ייעוץ משפטי" (עמ' 28). עורכי הדין הקהילתיים הם בעיקר "מתורגמנים של שתי תרבויות" (עמ' 57), היינו מערכת המשפט והאוכלוסיות החלשות.

אלא שאלבשן רואה סיכויים מעטים לכך שמערכת המשפט עצמה תשנה את יחסה אל הזכויות החברתיות ואל האוכלוסיות המוחלשות. הוא מזהיר את הנאבקים לשינוי חברתי מפני מקסם השווא של המשפט כסוכן של שינוי, ומצביע על הפוליטיקה כעל הזירה שרק בה ובאמצעותה, ובעיקר בדרך החקיקה, ניתן יהיה להיאבק בשיחוד המעמדי הניאו-ליברלי של מערכת המשפט. אלבשן קורא, אפוא, למאבק למען דמוקרטיזציה של מערכת המשפט בישראל, מאבק הדורש את הפקעת המשפט מן השליטה הבלבדית של המשפטנים.

אחרון מכתבו ילבין – השפעת ההתאבדות על בני משפחה

שירלי אברמי

סדרת קו אדום, הקיבוץ המאוחד. 2006. 223 עמודים

סקר: ישראל אור-בך*

מנקודת מבט אוניברסלית, ההתאבדות היא תופעה מגפתית. על פי ארגון הבריאות העולמי מגיע מספר המתאבדים בעולם למיליון איש ואישה בשנה. ההתאבדות היא הביטוי הקשה ביותר של הסבל האנושי. בעשורים האחרונים נעשה מאמץ מחקרי אדיר להבין את הסבל המביא להתאבדות ואת הדרכים להקטין את היקפה. למרות המאמץ הזה, תופעת ההתאבדות היא עדיין ברובה בגדר אניגמה.

בכל התאבדות יש יותר מקורבן אחד. המתאבד הוא הקורבן הגלוי. אולם המחקרים מצביעים על כך כי בכל התאבדות נפגעים חמישה אנשים נוספים מקרב בני המשפחה והחברים קרובים. הנתון הסטטיסטי היבש הזה הוא רק הד קלוש לסבל הקשה של שאירי ההתאבדות. במקום שבו נפסק הסבל של המתאבד מתחיל הסבל של השאירים. בעוד שלרוב חוויות הסבל האנושי קיימת לגיטימציה לביטוי הסבל ולצורך לקבל סעד, הרי שסבלם של שאירי המשפחה של המתאבד כלוא בתוך טאבו וחוסם על ידי סטיגמה חברתית ובושה.

אברמי מסירה את מחסומי הטאבו והסטיגמה ופותחת חלון לכאב הכלוא. התאבדות בן משפחה היא טראומה נוראית הכרוכה בתדהמה, אשמה, בושה, פחד, תחושת נטישה, ספקות אין סופיים ואי הבנה. רגשות כאלה עולים לא רק כאשר ההתאבדות באה במפתיע, הם עולים גם במקרים בהם מקונן חשש מוקדם לגבי התאבדות של בן משפחה. הסטיגמה החברתית אינה מאפשרת ביטוי הולם לכאב המהמם. בן המשפחה מנסה להימלט מן המצוקה הזאת על ידי השתקה, הדחקה והכחשה. רוב השאירים מנסים לקבור את הטראומה יחד עם המתאבד ובכך מונצחים הטראומה והכאב.

הספר של אברמי הוא ספר של שליחות. בראש ובראשונה היא משמשת פה לשאירים ולחוויותיהם הקשות. היא שוברת את הטאבו ומעלה את הנושא למודעות הציבור ותוך כך היא מאפשרת לשאירים לראות את עצמם כקורבנות ולא כאשמים. היא עוזרת לשאירים ליצור הפרדה בין הסיבות להתאבדות ובין חלקם של קרובי המשפחה והחברים הקרובים. מתוך הפרק על הסיבות המביאות אדם להתאבדות ועל נפשו של המתאבד עולה בבירור כי הכוחות המביאים אדם להתאבדות הם פעמים רבות מעבר לשליטה של המתאבד ובני משפחתו. ההתאבדות, מסבירה אברמי, אינה

* פרופ' ישראל אור-בך מהמחלקה לפסיכולוגיה באוניברסיטת בר אילן חוקר התאבדות ומניעתה בקרב ילדים, מתבגרים ומבוגרים.

נגד המשפחה, ההתאבדות היא נגד הסבל. נכון הדבר כי ניתן למנוע הרבה מאוד מן ההתאבדויות, אך בראש ובראשונה הדבר תלוי בנכונותו של הסובל לקבל עזרה ובמודעות של הסביבה לתופעת ההתאבדות.

המחברת חילקה את הכתיבה בנושא זה לתחומים שונים: בנים ובנות של אנשים שהתאבדו, אנשים שבן זוגם התאבד, אחים ואחיות של מתאבדים, האפיונים המיוחדים של שאירי ההתאבדות בישראל והתאבדות של חסד. היא מדגישה את השוני והייחודיות של השאירים השונים ויחד עם זאת עולה התמונה המשותפת לכולם. אברמי מטפלת בספרה בכל הנקודות הכואבות: בתחושות האשם, בשאלות "הלמה", בספקות הכפייתיים של ה"אילו" לגבי מה שניתן היה לעשות ולא נעשה, בתחושות הכעס והנטישה והבושה, בתחושת הפגימות האישית, בשינויים באישיות ובאורח החיים הבאים בעקבות טראומת ההתאבדות. במהלך הקריאה בספר מובילה אברמי את הקורא דרך המצוקות והכאבים אל תחושה אופטימית כי בסופו של דבר יש חיים אחרי ההתאבדות. הפרידה מן המתאבד היא אפשרית וכך גם היווצרותם של חיים פוריים בעלי משמעות חדשה.

כל פרק בספר נפתח בהקדמה תיאורטית קצרה אך רלוונטית מאוד ובעקבותיה באים סיפורי החוויות של השאירים השונים. התיאורים הם חווייתיים, מרגשים, עשירים בפרטי החוויה ועוצמתה. בסופו של דבר רוב הפרקים מסתיימים בנימה אופטימית לגבי היכולת לקום מן הבור ולהמשיך בחיים בעלי משמעות.

זה אינו ספר מדעי וגם אינו מתיימר להיות כזה. הספר מתבסס על מחקרים שנעשו בתחום אך בהחלט לא על כל הידע הקיים. למעשה, המחברת ניצלה ידע מדעי כדי לקדם את מטרתה, שהיא להעביר את חוויית השאירים. עם זאת, אין ספק שספר כזה ישרת היטב את העוסקים במחקר בתחום וגם ישמש כתוספת חשובה להוראת הנושא. לדעתי זהו ספר חובה לכל העוסקים בתחומי הנפש והחברה.

מיליטריזם בחינוך

חגית גור (עורכת)

תל אביב: הוצאת בבל, 2005. 369 עמודים

סקרה: עידית בליט-כהן*

הספר מיליטריזם בחינוך נערך בעקבות הכנס הבינלאומי "מיליטריזם בחינוך: מבט ביקורתי"^{**} והוא מבקש לחשוף את המקום שתופסת תופעת המיליטריזציה בחינוך ואת ביטוייה השונים. הטענה המרכזית העולה שוב ושוב בכל פרקי הספר היא כי החברה הישראלית נגועה במיליטריזם, אשר נוכח בכל תחום בחיי הפרט ובחיים הציבוריים, כולל החינוך. הספר מתייחס לחינוך במובן רחב וכללי. הגדרת החינוך אינה מצטמצמת למוסדות החינוך הפורמליים או הלא פורמליים בלבד. היא רחבה, וכוללת גם תהליכי חיברות המתרחשים במשפחה, מסרים שמועברים על ידי התקשורת ובאמצעות מוצרי תרבות שונים ואף בשיח הלא פורמלי.

הספר מצביע על מסרים מיליטריסטיים גלויים וסמויים שמקיפים אותנו כמעט בכל תחומי החיים, ודן בדרכים השונות שבהן נוכחות הצבא הפכה בישראל למובנת מאליה בכל תחומי החיים שלנו ובכל הגילאים, החל מילדי הגן ועד לצעירים ולמשפחות. עורכת הספר, חגית גור, מרצה בכירה במכללת סמינר הקיבוצים ומתמחה בהיבטים מעשיים ותיאורטיים של הפדגוגיה הביקורתית, מפעילה כלים ביקורתיים מתוך גישה של פדגוגיה ביקורתית פמיניסטית. כפי שגור מציינת, "אחד המרכיבים המרכזיים בפדגוגיה זו הוא פיתוח היכולת להסיט את נקודת המבט כדי להסתכל מזוויות אחרות, שונות מאלו שהורגלנו בהן" (עמ' 32). מכאן שהספר מציע הסתכלות ביקורתית פמיניסטית על תופעת המיליטריזם, שמשמעותה מתחדדת לאור העובדה שלמעט פרק אחד, כל פרקי הספר נכתבו על ידי נשים. הכותבות מוסיפות את ראייתן הביקורתית פמיניסטית מתוך ההתנסות שלהן כנשים, כאמהות, כבנות זוג וכמורות. הנשים המשתתפות בכתיבת הפרקים השונים מנסות להעמיק את הבנת התפקיד שיש לנשים בתהליכי המיליטריזציה של החברה בישראל, תוך הכרה בכוחן של הנשים ובכוחו של המבט הנשי לאתגר את המיליטריזם.

הספר מורכב מ-16 פרקים, שרובם כתובים בצורה מקצועית ובהירה. הפרקים חולקו לשישה נושאים עיקריים ("שערים"): "פתיחה", "מגן ועד אוניברסיטה", "סוציאליזציה לתרבות מיליטריסטית", "זיכרון ושכול", "הורות ומשפחה" ו"ניסיונות

* ד"ר עידית בליט-כהן היא עובדת סוציאלית קהילתית במקצועה, מרצה על פרקטיקה קהילתית בבית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים.
** הכנס נערך במאי 2001 באוניברסיטה העברית בירושלים ובסמינר הקיבוצים, ואורגן בשיתוף פעולה בין בית הספר לחינוך והמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה של האוניברסיטה העברית, המרכז לפדגוגיה ביקורתית של סמינר הקיבוצים ותנועת "פרופיל חדש", התנועה לאיזורח החברה בישראל.

התמודדות". מתוך כל אלה, ברצוני להבליט דווקא את המבוא לספר שנכתב על ידי העורכת, חגית גור. גור מתחילה את המבוא בתיאור כללי שנועד להבהיר את המושגים הבסיסיים שעליהם מסתמך הספר. היא עושה זאת כמקובל, תוך כדי ציון מקורות שונים הבאים לסייע לקורא להתמצא בעולם המושגים וכך ליצור קו בסיס משותף של ידע והבנה. החלק המרתק במיוחד במבוא מתמקד בניסיון של העורכת להדגים את התובנה ש"האישי הוא פוליטי" – כלומר, "הרגשות וההתנסויות של החיים האישיים הם לא רק עניין של העדפות ובחירות אישיות אלא תוצר של עיצוב והגבלה של מערכת חברתית-פוליטית רחבה יותר, השולטת בניסיונות האישיים ומכתיבה את מסלולם" (עמ' 15). בהמשך ממחישה גור דברים אלה מתוך סיפורה האישי והמשפחתי. היא מתחילה את התיאור מסיפור חייהם של הסבים שלה מצד אמה ואביה, דרך בן זוגה ואב ילדיה, ומסיימת את התיאור דרך שני ילדיה וחוויותיהם ותחושותיהם האישיות כלפי הצבא. הכותבת משלבת באופן מרתק בין הנרטיב האישי-משפחתי שלה לבין ההתפתחויות השונות של העם היהודי והחברה בישראל, ומצליחה לתת תוקף ולהמחיש באלגנטיות את הטענה כי "האישי הוא פוליטי".

למעט שני הפרקים העוסקים בזיכרון ובשכול, אשר הכללתם בקטגוריה נפרדת מודגשת ומוצדקת, חלוקת הפרקים השונים לקטגוריות השונות בספר אינה חדה, וכל פרק היה יכול להיכלל בכל אחת מהקטגוריות. בסקירה זו בחרתי להתמקד בשני פרקים העוסקים בנושא טקסי יום הזיכרון בבתי הספר.

במאמרה "מטקס הרואי לפולחן של אבל: קולות שונים בטקסי יום הזיכרון בבית הספר", מביאה עדנה לומסקי-פדר תמות שעולות מחמישים טקסי זיכרון לחללי מערכות ישראל אותן קיבצה בין השנים 1994–2004. הטקסים נערכו בבתי ספר השייכים למערכת החינוך הממלכתית היהודית. הפרק מתאר את התפתחות התמות העולות מהטקסים של שנות התשעים. טקסי הזיכרון בבית הספר מתגלים כזירות החברתיות שבהן מתנהלת ההתמקחות על הזהות הלאומית. הפוליטיקה של הזהות הישראלית מתנקזת לתוך טקסי הזיכרון המשקפים את המגמות החברתיות ההולכות ומתפתחות בתוכנו. הטקסים הם מקום שבו ניתן להגדיר מחדש את הקשר למדינה וללאומיות על פי הקבוצות החברתיות השונות והאינטרסים השונים שקבוצות אלה מייצגות.

מאמרה של ורד ויניצקי-סרוסי, "סיפור אגדה עם סוף לא נעים: יום הזיכרון ליצחק רבין בבתי הספר היסודיים בישראל", מתמקד בדרך שבה מערכת החינוך מתמודדת עם הטקס. זהו פרק מעניין במיוחד, כי תלמידים ומורים בבתי הספר בארץ באים מבתים שבחלקם התאבלו על רבין, ובחלקם גם אם לא ייחלו למותו, תיעבו את עמדותיו הפוליטיות. הפרק מתאר מחקר שנערך בשלושים בתי ספר יסודיים יהודיים ממלכתיים וממלכתיים-דתיים. בין התמות שהמחברת מצאה בעקבות התצפיות שערכה

על הטקסים, בולטת הדה־פוליטיזציה של רצח רבין. על פי הכותבת, הדה־פוליטיזציה מתקיימת "כדי 'להרוויח' את זיכרון האיש, כדי להבטיח שכולם ידעו מי היה רבין, ולא כיצד הוא נרצח ובעיקר על מה" (עמ' 318). הכותבת מסיימת את הפרק באמירה ביקורתית ביותר על גיהול הטקסים האלה, אשר על פי עמדתה הובילו, בין היתר, לרעיון של חקיקת יום זיכרון לשר רחבעם זאבי.

למרות שהספר מורכב מפרקים שונים שנכתבו בידי מחברות שונות, וכולם מכוונים להעברת מסר דומה, אין בו חזרות. כל פרק הינו ייחודי ומצליח לחדש ולספק זווית ראייה מעניינת לתופעה הנידונה בספר.

הספר מחדד את הפער שבין שני עולמות – מיליטריזם ופמיניזם, ויחד עם זאת גם מחבר ביניהם. הספר מצביע על תפקידינו, הנשים, בשמירה, שינוי או אף יצירת מציאות שבה ילדינו גדלים ומתפתחים בחברה הרואה במיליטריזם, צבא ומאצ'ואיזם את המובן מאליו, בחברה שמפתחת ומטפחת תחושת זהות והשתייכות לתרבות צבאית. הספר מצליח להסב את תשומת לבנו להסתכלות שונה על הנושאים שנמצאים במרכז חיינו, הנראים לנו מובנים מאליהם, ואי לכך איננו שואלים עליהם מספיק שאלות. אנשי מקצוע שמתעניינים בתחום החינוך על כל היבטיו ימצאו בספר עניין רב, אך ייתרמו מהקריאה גם גברים, ובמיוחד נשים, שחיים בחברה הישראלית, ומגדלים ומחנכים את ילדיהם בה.

אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל, 1952–2004

עמי וולנסקי

חיפה: סדרת קו אדום, הקיבוץ המאוחד ומוסד שמואל נאמן הטכניון.

2006. 422 עמודים

סקר: אורי אבירם*

בפתיח לספרו טוען עמי וולנסקי כי מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל נחשבת ל"סיפור הצלחה". כותב שורות אלה, ורבים אחרים מסכימים עם הערכה זו. מערכת ההשכלה הגבוהה הגיעה להישגים מרשימים, המציבים את ישראל במקום גבוה בהשוואה למרכזי מחקר והוראה אקדמית בעולם. היא הטביעה את חותמה על תחומים שונים בתעשייה, בחקלאות, בביטחון ובעולם הרוח והחברה במדינה. הישגיה של מערכת זו מרשימים במיוחד מכיוון שהושגו במשאבים מוגבלים שהיו בידי החברה הישראלית והמדינה (בשער, 2004, עמ' 26–41).

אולם סיפור הצלחה זה נמצא בסכנה. בעשור האחרון הולכים ומתגברים הכוחות המאיימים על המשך התפתחותה ותרומתה של מערכת זו. לחצים פוליטיים, מעורבות ממשלתית, יוזמות חקיקה, ותחרות בלתי מבוקרת של גורמים כלכליים אינטרסנטיים, הפוגעים בערכים ובעקרונות של מערכת ההשכלה הגבוהה, מסכנים לא רק את עתידה של מערכת זו, אלא מהווים גם סכנה קיומית למדינת ישראל (בשער, 2004).

דומה כי לא יכול היה להיות עיתוי טוב יותר להופעת ספרו של עמי וולנסקי מהעיתוי בו ראה אור. הספר אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל, 1952–2004, סוקר ומנתח את מערכת ההשכלה הגבוהה בארץ ותורם תרומה רבת חשיבות לדיון הציבורי לגבי מדיניות ההשכלה הגבוהה בישראל. לאור ההתרחשויות בקשר למערכת זו בעשור האחרון יש סכנה לערעור האיזון העדין, שהושג בתבונה ובסבלנות רבה, בין המערכת האקדמית והממשל במדינה. איזון זה שמר על החופש האקדמי ועל העצמאות של המוסדות להשכלה גבוהה ואיפשר למערכת זו לתרום תרומה משמעותית ביותר לחברה ולמדינה. ד"ר וולנסקי מביא נתונים המחזקים את טיעונו, שההשקעה במחקר ובהשכלה גבוהה בישראל נושאת פירות גבוהים יותר מכל סוג השקעה אחר, ומדגיש כי מערכת זו הינה נכס לאומי אשר בו תלויות יותר מכל גורם אחר צמיחתה ופריחתה התרבותית, המדינית והכלכלית של החברה הישראלית. על סמך מחקר מדוקדק ומעמיק הוא מציג תמונה מקיפה של מורכבות מערכת ההשכלה הגבוהה, דן ביסודיות בסוגיות עמן צריכים להתמודד הגורמים הנוטלים חלק

* אורי אבירם הוא פרופסור אמריטוס, ביה"ס לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

בעיצוב מדיניות ההשכלה הגבוהה בארץ, ומוזויר אותנו מקבלת החלטות היכולות לפגוע בצורה אנושה במערכת זו.

למרות חשיבותה ומרכזיותה של מערכת ההשכלה הגבוהה, המערכת ממעטת לחקור את עצמה ומעטים המחקרים שפורסמו על מערכת זו. לטענת המחבר, אחת הסיבות לכך היא הקושי להגיע לחומר מחקרי. במסגרת תפקידו במשך שנים רבות כיועץ להשכלה גבוהה לשרי חינוך נחשף ד"ר וולנסקי למקורות רבים ולתהליכי קבלת החלטות בקשר למערכת. כחוקר, רקע זה עשוי היה להוות הטיה מסוימת, והמחבר מציין זאת במפורש בפני הקורא. לדעת כותב שורות אלה, היתרונות רבים מהחסרונות שבכך. קרבתו למקורות ולתהליכים שעיצבו את מערכת ההשכלה הגבוהה במדינה העשירה ותרמה למחקר ולספר שכתב. יחד עם זה, ראוי לציין שהספר אינו מציג עמדה אישית חד צדדית. כל מי שיקרא את הספר לא יוכל שלא להתרשם מניסיונו של המחבר להציג בפני הקורא תמונה מאוזנת, תוך שהוא מעגן היטב את התיאור והמסקנות שהסיק במקורות שעמדו לרשותו לצורך המחקר שערך. הספר ערוך כהלכה וכתוב בצורה בהירה המאפשרת קריאה קלה ושוטפת גם בחלקיו היותר מורכבים.

אחד המוטיבים העיקריים בספר, המשתקף גם בכותרת שלו, הוא הקשר ההדוק בין מערכת ההשכלה הגבוהה והסביבה במסגרתה היא פועלת. השינויים שחלו בסביבה, בארץ ובעולם, השפיעו על כיווני ההתפתחות והשינוי של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. במהלך קריאת הספר, הקורא עשוי לשאול האם המערכת צפתה את השינויים, תכננה ופעלה מתוך ראייה למרחוק, או רק הגיבה לשינויים בלתי ניתנים לחיזוי שהתרחשו בסביבה התרבותית, החברתית והפוליטית שלה. זוהי שאלה יתאורטית המעסיקה זה זמן רב את חוקרי המדיניות ואת העוסקים במערכת היחסים של ארגונים עם סביבתם (ר' למשל: Aldridge & Pfeffer, 1976; Emery & Trist, 1965; Kingdon, 1995; Starbuck, 1983; Kanter, 1989). המחבר לא נדרש לשאלה זו, שכן היא חרגה ממוקד חקר העניין שהעסיק אותו. אין ספק כי השינויים התרבותיים, הכלכליים, החברתיים והפוליטיים שאירעו בארץ ובעולם היו גורם או זרו לשינויים במדיניות ההשכלה הגבוהה בארץ. הם לא היו בשליטת קובעי המדיניות ורבים לא היו ניתנים לחיזוי. יחד עם זה, אי אפשר שלא להתרשם מתפיסת העולם של קובעי המדיניות, מהעקרונות שהנחו אותם ומיכולתם לתכנן, לפחות ברמת ביניים, לאור תחזיות של מגמות דמוגרפיות ותרבותיות ועל פי ניתוח של כיווני ההתפתחות המדעית והטכנולוגית וצורכי החברה והמדינה.

הקורא את ספרו של וולנסקי יכול לזהות מבין השורות גם את עמדתו של המחבר, כי גם אם אין אפשרות לחזות במדויק כיווני התפתחות בעולם ובארץ המשפיעים על מערכת ההשכלה הגבוהה, אין להשאיר את מערכת ההשכלה הגבוהה חשופה לכוחות השוק החברתי והכלכלי. יש חשיבות רבה לתכנון וליצירת מנגנונים ומערכות (כמו

המועצה להשכלה גבוהה [מל"ג] והוועדה לתכנון ותקצוב [הות"ת] היכולים להגיב ולעצב את המערכת תוך הקפדה על ערכי יסוד של מערכת זו. לדעתו, אל לה למערכת הפוליטית להתערב במערכת ההשכלה הגבוהה, אך יחד עם זה יש לממשלה תפקיד חשוב כמאפשרת וכיוצרת תנאים נאותים ותומכים לקיומה ולהתפתחותה של מערכת ההשכלה הגבוהה.

וולנסקי מביא בספרו את תיאור התפתחותה של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל ומנתח את הסוגיות העיקריות שעמדו בפניה ואת "בעלי העניין" העיקריים והכוחות שפעלו בתהליך עיצוב המדיניות של מערכת זו. הוא בחר, ולדעתי בתבונה, את נקודת ההתחלה של מחקרו בניסיונות הראשונים לחוקק את חוק ההשכלה הגבוהה. למרות שראשיתה של מערכת ההשכלה הגבוהה בארץ עוד בתקופת טרום המדינה, עם הקמת הטכניון והאוניברסיטה העברית לפני כשמונים שנה, נקודת מפנה חשובה בעיצוב מדיניות ההשכלה הגבוהה בישראל היתה קשורה לתהליכים שהובילו לחקיקת חוק המועצה להשכלה גבוהה.

מערכת ההשכלה הגבוהה עברה שינויים מפליגים ביובל השנים הנסקר בספר. לפני קום המדינה מנתה המערכת שלושה מוסדות להשכלה גבוהה: האוניברסיטה העברית, הטכניון ומכון ויצמן. בשנת 2004 נמנו בארץ 57 מוסדות וזאת מלבד שלוחות החוץ של אוניברסיטאות מחו"ל שפעלו באותה עת בארץ. ממערכת מונוליטית ואליטיסטית במהותה, שקלטה רק כשלושה אחוזים מכל שנתון, הפכה מערכת ההשכלה הגבוהה למערכת פלורליסטית ומגוונת, הכוללת את אוניברסיטאות המחקר, המכללות, ושלוחות זרות, נגישה לציבור הרחב וקולטת כ-40 אחוזים מתוך השנתון (ר' גם גורי-רוזנבלט, 2005). אין ספק שדי בנתונים אלה כדי להצביע על השינוי הגדול שחל במערכת ההשכלה הגבוהה בארץ.

לצורך בחינת השינויים מנתח המחבר ארבע מגמות עיקריות המשתקפות בשינוי ומעצבות אותו (עמ' 26):

1. שינויים בתפקיד המדינה כלפי מערכת ההשכלה הגבוהה.
2. תרומתם של גופי מפתח לעיצוב מעמדה והתפתחותה של ההשכלה הגבוהה בארץ.
3. השינוי שחל בדרישות להשכלה גבוהה והמתח בין הגישה האליטיסטית והמונוליטית להשכלה גבוהה לבין הגישה המבקשת להבטיח השכלה גבוהה כמוצר צריכה המוני.
4. ההשלכות של המדיניות להרחבת הנגישות להשכלה גבוהה על מבנה המערכת והתפתחותה.

בספר שלפנינו תשעה פרקים. פרק המבוא מביא בקצרה את הרקע של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל ואת המגמות השונות בעולם שהשפיעו על התפתחות מודלים שונים

של מערכות להשכלה גבוהה. המחבר מדגיש כי מערכת ההשכלה הגבוהה בארץ הושתתה על פי המודל ההומבולדטיאני שהניח בראשית המאה התשע-עשרה את היסוד לאוניברסיטה המודרנית. הגם שמערכת זו עברה שינויים רבים במהלך השנים, עקרונותיה ממשיכים להשפיע על מערכת ההשכלה הגבוהה בארץ ולעצב אותה. מודל זה מדגיש את "חירות ואחדות המחקר וההוראה באוניברסיטה. רוצה לומר: איכותם של ההוראה והמחקר ניוונים זה מזה ומפרים זה את זה. מהם ניוונה איכות החברה ואיכות המדינה" (צימרמן, 2005, עמ' 70). במהלך השנים הושפעה המערכת רבות מהדגם האמריקני של ההשכלה הגבוהה.

הפרק השני עוסק בתהליכים שהביאו לגיבוש חוק המועצה להשכלה גבוהה. המחבר מתאר את המתח, הסתירות והמחלוקות שליוו את המאמצים לגיבוש חוק המועצה להשכלה גבוהה. התהליכים נמשכו כשמונה שנים. המחלוקת העיקרית היתה בין ההשקפה שראתה במחקר ובהתפתחות הידע התרחשות פנים אוניברסיטאית ואשר הדגישה את החופש האקדמי של החוקר ושל המוסד, לבין גישה תועלתנית אשר ביקשה לנתב את המחקר לצורכי העם והמדינה ולגייס את מערכת ההשכלה הגבוהה למען הקולקטיב הלאומי. בסופו של דבר, הצעת החוק השלישית שאושרה על ידי הכנסת ב-1958 כחוק המל"ג הכריעה במחלוקת בזכות החופש האקדמי ועצמאות המערכת. הכרעה זו השתקפה גם בהחלטה על הרכב המל"ג וקבעה כי חבריו ימונו משום מעמד האישי בשדה ההשכלה הגבוהה ולא כמייצגים של מגזר זה או אחר. אין לדעת מה הניע בסופו של דבר את קברניטי המדינה בשנות החמישים להסכים לעמדה זו שהיתה במחלוקת – האם היתה זו פשרה שנאלצו להסכים לה, או תבונה של קובעי המדיניות שהבינו שהדרך הטובה והיעילה ביותר להבטיח את תרומתה של מערכת ההשכלה הגבוהה לחברה ולמדינה היא על ידי הבטחת חירותה והרחקת התערבות פוליטית וממשלית מהתנהלותה של מערכת זו.

בתקופה שבה מדובר, במציאות שהיתה אז, של "חברה מגויסת", ההחלטה שהתבטאה בסעיף 15 של חוק המל"ג האומר כי "מוסד מוכר הוא בן חורין לכלכל את ענייניו האקדמיים והמנהליים, במסגרת תקציבו, כטוב בעיניו" ושהעניקה למוסדות האקדמיים אוטונומיה התואמת ומקדמת את עקרונות החופש האקדמי, היא תעודת כבוד לקברניטי המדינה ולמחוקקים של אותה תקופה. יחד עם זה, המחבר מציין בספרו שהמחלוקת בין שתי הגישות לא הוכרעה סופית. הגישות השונות שבו ועלו במהלך השנים ובעשור האחרון. לאור השינויים המפליגים שחלו בחברה הישראלית ובמערכת ההשכלה הגבוהה, הוויכוח התחדש במלוא עוצמתו. המערכת הפוליטית בתפיסתה ובמעשיה מנסה לערער את ההסדר שנקבע ומסכנת בכך את המשך דרכה ותרומתה של מערכת המחקר וההשכלה הגבוהה במדינה (בשער, 2004).

חקיקת חוק המל"ג היתה רק אחד מיסודות מערכת ההשכלה הגבוהה שעוצבו

במדינה. היה עדיין צורך להתמודד עם שאלת הנגישות להשכלה גבוהה, התרחבות המערכת וההכרה במוסדות חדשים וכן שאלת התכנון והתקצוב הלאומי של מערכת ההשכלה הגבוהה. המחבר מציין בפרק השלישי בספר כי במשך שני עשורים התנהל בין המוסדות האקדמיים והממשלה מאבק רווי מתח בקשר לצורך ולסמכויות שיש להקנות לגוף לאומי מתכנן ומתקצב. האוניברסיטאות חששו כי גוף זה, אם יקום, יהווה איום על חירותן האקדמית. כאשר, בסופו של דבר, הוקמה באמצע שנות השבעים הוועדה לתכנון ותקצוב (הות"ת), התברר שחששות האוניברסיטאות היו לשווא. בניגוד לחששות אלה, דווקא הופחתה הפוליטיזציה של המערכת, גובשו עקרונות שוויוניים ושקופים בחלוקת התקציבים ותוזקה ההפרדה בין הממשלה והמוסדות האקדמיים. הרבה בזכותם של אלו שעמדו בראש הות"ת הפך מוסד זה למוסד מתכנן, אשר לקח בחשבון את מגמות ההתפתחות החברתית, את מגמות ההתפתחות של ההשכלה הגבוהה ואת צורכי המדינה, תוך שמירה על עצמאות המערכת ועמידה קפדנית על עקרונות החופש האקדמי. הות"ת, שבאופן פורמלי היתה ועדת משנה של המועצה להשכלה גבוהה (מ"ג), קיבלה, בתוקף הנסיבות ובזכות המנהיגות שעמדה בראשה והתועלת שהממשל ראה בה, תחיקה ספציפית באשר לתפקידה. הוועדה הפכה לגוף עצמאי מתכנן ומתקצב, הדומה למיניסטרוני לענייני ההשכלה הגבוהה. הות"ת הגיעה למעמדה והיתה יכולה לתרום את תרומתה לא בגלל הסדרים פורמליים אלא בזכות קובעי המדיניות והמנהיגות של הות"ת, של המוסדות האקדמיים ושל הגורמים שעסקו בנושא מטעם הממשלה. אין להסיק מכך שלא היו מחלוקות בין הגורמים השונים, אולם כל הצדדים ראו חשיבות בקיומו של מוסד זה, שאפו לחזק את מעמדו לתועלת כל הצדדים וידעו לנהוג ברגישות ובתבונה במהלך השנים. לצערי, בעשור האחרון תהוו סדקים במערכת היחסים שבין בעלי העניין העיקריים בקשר להות"ת ויש סכנה למעמדה וליכולת תפקודה ותרומתה למערכת.

הפרק הרביעי בספר עוסק בשינויים בצורך ובדרישה להשכלה גבוהה. מאז שנות השישים שאלת הנגישות להשכלה גבוהה עומדת במרכז הדיון הציבורי. השינויים שחלו בחברה, בתרבות ובכלכלה גרמו לכך, שבדומה למה שהתרחש במדינות אחרות, הביקוש להשכלה גבוהה גדל בצורה ניכרת. ההשכלה הגבוהה חדלה להיות נגישה רק עבור קבוצת עילית קטנה והפכה להיות מצרך להמונים. פרק זה מתאר את התרחבות מערך המכללות ואת הניסיון לא רק להיענות לדרישה גוברת והולכת מצד קבוצות ייחודיות שעד כה מרבית אלה המשתייכים אליהן היו מחוץ למעגל הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה, אלא גם למשוך למעגלי ההשכלה הגבוהה קבוצות כמו חרדים וערבים, שבאופן יחסי מעטים מתוכן למדו במוסדות האקדמיים.

באמצע שנות התשעים התקבלה התכנית הרב שנתית של הות"ת להפנות את עיקר הגידול בביקושים להשכלה גבוהה למכללות. החלטת הממשלה בעניין זה באה

להסדיר את תקצוב המכללות, ובאמצעות תכנית פיתוח המכללות להעמיק את שוויון ההזדמנויות ולפזר את האפשרות לרכישת השכלה גבוהה לפריפריה. המחבר מבהיר לקורא כי תיקון מס' 10 לחוק המל"ג כלל שלושה יסודות עיקריים: הגדרת מכללה אקדמית, קביעת אמות מידה שוויוניות לתקצוב המערכת ויצירת שוויון במעמד התארים שמעניקים המוסדות השונים להשכלה גבוהה. הגם שהתפתחות המכללות שינתה את מערכת ההשכלה הגבוהה במידה רבה, נשארו עדיין סוגיות המחייבות דיון מעמיק. העיקריות שבהן נוגעות לאבחנה בין מכללה ואוניברסיטת המחקר, לתפקיד הייחודי של כל מרכיב במערכת ההשכלה הגבוהה, לאמות המידה להגדרת מכללה כמוסד להשכלה גבוהה, וכן לעקרונות ולהליכים של הערכה ובקרה.

כמי שעוסק בהכשרה אקדמית למקצוע העבודה הסוציאלית, תהיתי במהלך קריאת פרק זה כיצד השתקפה מהפכת המכלול בהכשרה האקדמית של מקצועות שונים וכיצד הצורך בהכשרה אקדמית וברכישת מקצוע בו זמנית השפיעה על השינויים שחלו. בשנות השמונים והתשעים התרחשה התרחבות גדולה של המכללות המספקות מענה לצורך זה, אולם האקדמיזציה של מקצועות העזר האנושיים בתחום הרווחה והבריאות התחילה קודם לכן. ישראל העדיפה את הדגם האמריקני על הדגם האירופאי להכשרה אקדמית/מקצועית למקצועות העזר האנושיים. אני מניח שהמגבלות של המחקר והספר שבא בעקבותיו לא אפשרו למחבר לעסוק בשאלה זו. אני מקווה שחוקרים של מערכת ההשכלה הגבוהה יחקרו נושא זה בעתיד.

אחת התופעות הבולטות של התרחבות הנגישות והגיוון של מערכת ההשכלה הגבוהה בארץ היא התפתחות השלוחות הזרות. לנושא זה מוקדש הפרק החמישי בספר. הפרק מנתח את הגורמים השונים שהביאו להתפתחותן המהירה של השלוחות הזרות, וכיצד, בחלק מן המקרים, נוצר מפגש של אינטרסים בין הצרכנים שביקשו "קיצורי דרך" לרכישת תואר אקדמי לבין המשקיעים במוסדות שביקשו להגדיל את רווחיהם באמצעות צמצום השקעתם. מפגש אינטרסנטי זה הוביל בהרבה מקרים לזילות ההשכלה הגבוהה. כמו בלא מעט דוגמאות אחרות מתחומי הבריאות והרווחה, הסתבר שגם בשדה ההשכלה הגבוהה יש תחומים ונושאים שבהם אי אפשר לסמוך על מנגנוני השוק החופשי ויש צורך בהתערבות של הרגולטור כדי להגן על הצרכנים ועל האינטרס הציבורי.

שלושת הפרקים הבאים בספר עוסקים בנושאים הקשורים למגמות העיקריות שנסקרו בספר ושהמחבר ראה חשיבות, ולדעתי בצדק, להעמיק בהן. הפרק השישי עוסק במבחנים הפסיכומטריים. המחבר מציין כי אחד ממרכיבי החירות האקדמית הוא הליכי המיון והקבלה למוסדות ההשכלה הגבוהה. לאור הדרישה הגוברת והולכת להשכלה גבוהה בציבור ומספר המקומות המוגבל בתחומי לימוד מסוימים ומבוקשים גברה הביקורת על הבחינה הפסיכומטרית, שהפכה להיות כלי מיון מקובל על

המוסדות בנוסף לתעודת הבגרות. בחינה זו נתפסה על ידי קבוצות שונות באוכלוסייה כחסם בפני הנגישות שלהן להשכלה גבוהה, והדיון הציבורי על אופייה ועצם קיומה היווה (ועדיין מהווה) בסיס למחלוקת עזה בקשר לדרכי המיון למוסדות להשכלה גבוהה ולמידת הנגישות של האוכלוסייה ללימודים במוסדות אלו.

הפרק השביעי מוקדש לעיצוב דפוסי העבודה של מערכת התכנון והתקצוב הלאומי של ההשכלה הגבוהה. זהו פרק מרתק על הות"ת וכיצד, בעקבות חבירה של אינטרסים וצרכים של הגורמים השונים הנוגעים להשכלה הגבוהה ותכונתם ורגישותם של אלה שעמדו בראשה, הפכה הות"ת לכלי מרכזי בעיצוב מערכת ההשכלה הגבוהה במדינה. הפרק מסתיים בניתוח הגורמים שהביאו בעשור האחרון לערעור מעמדה ובהדגשת הצורך הלאומי לשיקום מעמד זה.

יפה עשה המחבר שהחליט להקדיש פרק לביקורת המצטברת על המל"ג ועל האוניברסיטאות. בגלל שורה של שינויים מערכתיים כלליים התגברה הביקורת כלפי מערכת ההשכלה הגבוהה בשלהי העשור האחרון של המאה הקודמת ובראשית שנות אלפיים. הפרק מבליט את הפרדוקס, שדווקא בעת שהנגישות להשכלה גבוהה התרחבה במידה ניכרת – מספר הסטודנטים עלה בעשרות אלפים אף על התכנון המקורי ומוסדות רבים ומגוונים נוספו למערכת – גברה הביקורת, והמל"ג וההות"ת נאלצות להתמודד עם גורמים שונים בחברה ועם קובעי מדיניות שלא קיבלו את הדרכים בהן פעלו.

הפרק התשיעי והאחרון בספר מסכם בצורה בהירה ועניינית את השינוי המבני שהתחולל בחמישים השנים האחרונות במערכת ההשכלה הגבוהה. המחבר מתמקד בעיקר בתחום הנגישות להשכלה הגבוהה ובמעמדם ובדרך ניהולם של המוסדות להשכלה גבוהה. הוא מסיים את הספר בניתוח כיווני התפתחות עתידיים של מערכת ההשכלה הגבוהה ובהערות מועילות על הסכנות העוללות לפגוע במערכת זו.

אכן, לאחרונה מתרבים הסימנים כי הבסיס עליו הושתתה מערכת ההשכלה הגבוהה בארץ וההסכמה הרחבה שהושגה בקשר אליה עלולים להתערער. הדבר יכול להביא לפגיעה חמורה לא רק במדע ובהפצת הידע אלא בעצם קיומה ועתידה של ישראל. הספר שהגיש לנו עמי וולנסקי מהווה תרומה חשובה להבנת הנושא והבעיות העומדות בפני החברה והמדינה בקשר למערכת ההשכלה הגבוהה. ראוי לציין גם את מוסד שמואל נאמן של הטכניון שתמך במחקר ויחד עם הוצאת הקיבוץ המאוחד הוציאו את הספר לאור. אין ספק שיש בו כדי לקדם את הדיון הציבורי בקשר להשכלה הגבוהה ולסייע למקבלי החלטות ולקובעי המדיניות לשמור על מערכת ההשכלה הגבוהה וליצור תנאים אופטימליים להתפתחותה ולשגשוגה.

מקורות

- ועדת "בשער" למדיניות מערכת ההשכלה הגבוהה ואוניברסיטאות המחקר בישראל (2004). מעמד ההשכלה הגבוהה ואוניברסיטאות המחקר בישראל: תמרורי אזהרה וקווי מדיניות. תל אביב: "בשער", עמותת בשער, קהילה אקדמית למען החברה בישראל.
- גורי-רוזנבליט, ש' (2005). אוניברסיטה: מקורותיה האידיאיים והתגלמויותיה המגוונות. בתוך א' גור זאב (עורך). קץ האקדמיה בישראל? חיפה: הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה, 23-68.
- צימרמן, מ' (2005). רעיון האוניברסיטה, המדע והמדינה בפרספקטיבה היסטורית. בתוך א' גור זאב (עורך). קץ האקדמיה בישראל? חיפה: הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה, 69-91.
- Aldridge, H.E. & Pfeffer, J. (1976). Environments of organizations. *Annual Review of Sociology*, 2, 79-105.
- Emery, F.E. & Trist, E.L. (1965). The causal texture of organizational environment. *Human Relations*, 18, 21-32.
- Kanter, R.M. (1989). *When giants learn to dance*. New York: Simon and Schuster.
- Kingdon, A. (1995). *Agenda, alternatives, and public policy*, (2nd Ed.). New York: Harper Collins.
- Starbuck, W.H. (1983). Organizations and their environments. In Dannette, M.D. (Ed.). *Handbook of industrial and organizational psychology* (pp. 1069-1123). New York: Wiley.

דימוי עצמי במראת הדיסלקציה: מורים במלכוד

עמלה עינת

תל אביב: סדרת קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד. 2005. 176 עמודים

סקרה: דורית רואר-סטריאר*

ספר זה הוא השלישי בטרילוגיה מפתח לדלת נעולה שכתבה ד"ר עמלה עינת, מומחית בכירה לליקויי למידה ומנהלת מוקד התמיכה הרגשית במרכז להוראה ותמיכה במכללה האקדמית בתל-חי. הטרילוגיה מבוססת על שלושה מחקרים, שמטרתם להציג את הקשיים של השותפים במעגל ההתמודדות עם ליקוי למידה בתחום המערכת החינוכית: התלמידים, בספרה לפרוץ את מחסום הדיסלקציה, ההורים בספרה הורים מול מחסום הדיסלקציה והמורים, בספר הנוכחי.

בספרה הראשון המחברת עמדה על "הפער הטראגי בין היכולות האינטלקטואליות והמוטיבציה הלימודית האדירה [של תלמידים עם ליקויי למידה] לבין הישגיהם הפורמליים הבלתי מספקים" (עמ' 8). פער זה גורם לתחושות ייאוש ופגיעה עמוקה בערך עצמי. מרכזית לפגיעה זו היא תחושת חוסר האמון החלקי או המלא בקיומו של הליקוי שמקורו ביחס הסביבה ובכללה ההורים והמורים. ספרה השני פתח צוהר לתחושות הכאב, הכעס, חוסר הידע, היעדר ההבנה, ואוזלת היד של ההורים מול המערכת החינוכית. מחקרים אלה חשפו את כעסם ותסכולם הרב של תלמידים והורים מול מערכת החינוך.

מורים במלכוד מכיל את ממצאי מחקר המורים, המבוסס על הצלבת נתונים מראיונות אישיים (35) ומשאלונים (48) שניתנו למורים בעלי ניסיון של עשר שנים ויותר בתחומי החינוך המיוחד במסגרות שונות מבית ספר יסודי ועד לאקדמיה. חלקו הראשון של הספר, "עולמו החסוי של המורה", פותח במבוא המתייחס לדילמות מרכזיות בהן מצויים המורים כגון ההתלבטות בין העמדת תלמיד במרכז או היענות לדרישות הפורמליות של המערכת וההתלבטות בין מתן חופש ובחירה לתלמיד לבין שמירה ועמידה על סמכות המורה. דילמות אלה, השכיחות בקרב מורים רבים, מועצמות במגע עם התלמיד בעל הצרכים המיוחדים. קטבים אלה יוצרים אצל המורים תחושות תסכול, אשמה ופחד מהשונה, המובילות אותם לשימוש באסטרטגיות של השלכה והתקה. ללא במה לגיטימית לתחושותיהם "עולמו של המורה מוסתר, מודחק ובלתי מטופל" (עמ' 24).

בפרק ב' של החלק הראשון, מובאים 12 ראיונות אישיים של מורים המתמודדים

* ד"ר דורית רואר-סטריאר עמדה במשך שש שנים בראש פרויקט להעצמת סטודנטים עם ליקויי למידה בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים. היא הנחתה עבודות מחקר ופרסמה מאמרים בתחום זה, ופעלה לקידום זכויותיהם של סטודנטים עם ליקויי למידה במוסדות אקדמיים בארץ.

בעבודתם היומיומית עם תלמידים בעלי ליקויי למידה, ובפרק ג' מנותחים המוטיבים המרכזיים שעלו מהראיונות. מול הצרכים הבסיסיים שמתארים המורים: צורך בקשר אישי, בחיזוקים, בהשפעה, באמון ובשליטה, מתגלים הקשיים בהתמודדות עם השונה, היעדר חיזוקים ומשוב חיובי מהילדים בעלי קשיי הלמידה וההורים, חוסר שליטה, חוסר השפעה, וקשיי אמון. הפער בין צורכי המורה והקשיים גורם לתחושות עלבון, כעס ותסכול ולרגשות אשם. לעתים הקשיים מולידים תחושות כישלון עמוקות עד כדי פגיעה באגו ובדימוי העצמי, חוסר אונים וייאוש, המובילים לשחיקה, בעיות פסיכוסומטיות ועזיבת המקצוע.

באופן מפתיע, טוענת המחברת, ישנה הקבלה מלאה בין תגובות התסכול, הכעס, העייפות, השחיקה, הכאב, הדיכאון והפגיעה בערך העצמי של התלמידים, ההורים, והמורים. כל אחד מהגורמים רואה את הסיבה לתגובותיו בשתי המערכות האחרות. הספר מערער את ההנחה הרווחת שמורים שהם גם הורים לילד בעל ליקויי למידה יהיו יותר מוגנים ומוכנים לתפקידם. ראיונות המובאים בפרק ב' מראים שמורים-הורים אלה, בנוסף להתמודדותם עם תחושות בושה ואכזבה מעצם היותם הורים לילדים בעלי צרכים מיוחדים, חווים את הכאב הכפול הנובע מהזדהות יתר ומעייפות. לדבריהם, עדיפותם היחידה על מורים אחרים היא הבנתם את עצם הליקוי. לצד תחושות אלה, מורים שלקחו חלק במחקר ציינו גורמי חוסן כגון ההזדהות, תחושת אתגר, סקרנות וחיפוש דרך ייחודית ותחושות סיפוק גדולות במקרה של הצלחה.

מסקנתה של המחברת היא כי קיים צורך בשינוי עמוק וקונספטואלי בהתייחסות אל השונה. שינוי זה אמור להעניק זווית הסתכלות אחרת ודרך התמודדות קונקרטיית. חלקו השני של הספר עוסק בהבניה מחדש של המושג שונות. המחברת מציעה פירוש אלטרנטיבי, בלתי מתייג, למושג זה: "במקום להתרכז במצב המאופיין בתואר 'שונה' נחפש באופן מאתגר דרך שונה/חריגה לפריצת המחסומים היוצרים מצב זה" (עמ' 107). בהמשך מתוארות אסטרטגיות הוראה חדשניות המסייעות לעקוף את הקשיים. בפרק א' של חלק זה מתוארת תכנית בשם "סולם לקריאה", שמטרתה סיוע בהקניית הקריאה באמצעות מוזיקה. תיאור התכנית מלווה בדוגמאות מתועדות של מפגשים וממצאי מחקר מעקב. בפרק ב' מתוארת השיטה הקינמטית ללימודי מתמטיקה ובפרק ג' מתוארת למידה באמצעות אומנות.

המחברת מסכמת את הטריטוריה בהכרה כי למרות שהמחקר העכשווי קובע באופן חד משמעי שלליקויי הלמידה בסיס נוירולוגי, הרי שבשל אופייה המתעתע של התסמונת, קיימת הכחשה של הבעיה בכל הרמות. הכחשה זו מלווה על פי רוב בחשדות לגבי חוסר מוטיבציה או חוסר יכולת שכלית של התלמיד בעל ליקויי למידה. כל אחת מהמערכות (תלמידים, הורים ומורים) משלמת מחיר רגשי כבד. תסכולי התלמידים גורמים לבעיות התנהגותיות ואלו מחמירות את תגובותיהם השליליות של

המערכות האחרות וחוזר חלילה. המלכוד הופך למחסום שקשה לפרוץ אותו וליקויים נוירולוגיים מזעריים יחסית יוצרים מעגל כישלוני, שהשפעתו רחבה ומוכללת לתחומים משפחתיים וחברתיים.

העלאת מודעות, אבחון מוקדם של הקושי והנחיה טיפולית לשלוש המערכות – תלמידים, הורים ומורים – בשילוב עם האסטרטגיות הלימודיות החדשניות המוצעות בספר, הם חלק מהפתרונות שמציעה הטריילוגיה לקוראיה.

הטריילוגיה מצטרפת כתרומה ייחודית למבחר מצומצם למדי של ספרות בשפה העברית בנושא ליקויי למידה. יתרונה הברור הוא כי היא מתייחסת לאוכלוסייה ישראלית, וככזו היא משכילה לפרוס יריעה רחבה של קולות אותנטיים של הורים, ילדים ומורים. חשיבות הספר השלישי, הדן בקולותיהם של המורים, היא עצומה. המחברת מציינת בהקדמה לספר כי מטרת הספר אינה דידקטית וכי מטרתה שלה אינה כתב אישום כלפי המורים אלא רצון לבטא תחושות לגיטימיות התובעות מענה. "כל עוד לא ייקחו בחשבון תביעות אלו ולא יטפלו בהן בדרכים גלויות ויעילות, לא ניתן יהיה לטפל ביעילות בקשייהם של תלמידים עם ליקויי למידה ואולי כלל התלמידים" (עמ' 10). לכן ספר זה הוא ספר חובה לכל המורים בישראל, וייתרמו ממנו גם הורים לילדים עם ליקויי למידה כמו שאר אנשי המקצוע בתחום זה.

בגישתו המערכתית, הספר מתמקד ביחסי הגומלין ובהשפעות המערכתיות ההדדיות מעבר להתמקדות בתת מערכת אחת בלבד, תת מערכת הילד. מעבר לכך, גישתו להתגברות על הליקויים היא אופטימית. במשך שני העשורים האחרונים רווחה הדעה כי ליקויי הלמידה הם "מצב נתון לכל שלבי החיים", אשר משפיע בצורה משמעותית על התפתחות חברתית ורגשית (Hoy et al., 1997). חוקרים טענו כי ההשפעות של ליקויי למידה על המצב האקדמי, המקצועי, החברתי והרגשי לא רק שנמשך לאורך זמן אלא לעתים קרובות גם מחמיר במשך הזמן (Gerber et al., 1990; White, 1992). הטריילוגיה היא ניסיון להציע אופציה של התערבות ומניעה שאמורה להקטין את ההשלכות הרגשיות, החברתיות והלימודיות של ליקויי הלמידה. אלטרנטיבה זו היא גם פריצת דרך הקוראת תגר על המגמה השכיחה בספרות ובפרקטיקה להתמקד ב"תיקון התלמיד" באמצעות "הוראה מתקנת" וטיפול פסיכולוגי (Bender & Wall, 1994). מגמה זו, של התמקדות בקשיים ובחולשות היחיד, היא, לדעתי, חלק מהנטייה הכללית של המקצועות הטיפוליים לפתולוגיזציה של היחיד. בהקשר זה נשאלת השאלה מדוע בחרה עינת להביא בספר קולות המדגישים את הקשיים ולא את כוחות ההתמודדות המוזכרים בקצרה בלבד. חשיפת רחבה יותר של קולות אלה היתה עשויה לתרום להבנת חשיבותם של מרכיבי החוסן בהתמודדות עם ליקויי למידה.

את מסע הטריילוגיה הייתי ממליצה להרחיב. מעבר לילד, משפחתו ומחנכיו, ישנן מערכות מאקרו רבות המשפיעות עליהם באופן ישיר ועקיף. מערכות החוק, התרבות,

הרווחה והכלכלה הן דוגמה להתייחסות החסרה. בהיעדר חוקים המחייבים את מוסדות החינוך לתת מענה מקיף לצורכי תלמידים עם ליקויי למידה ובהיעדר תקציבים לתכניות כאלה פועלים המורים בבדידות ובוואקום המחרף את תסכולם. מחד גיסא, חלה עלייה בשנים האחרונות במודעות ההורים והמורים לצורך במענים. מאידך גיסא, יש קיצוץ בתקציבי החינוך והרווחה. בהשוואה למדינות בהן קיימים ונאכפים חוקים המסדירים את זכויות התלמידים עם ליקויי למידה, בארץ אין חוק, וקיים מחסור משווע במסגרות ובמשאבים לטיפול בתלמידים. לטענתי, תלמידים וסטודנטים עם ליקויי למידה במוסדות אקדמאיים בארץ הם אוכלוסייה מודרת, הסובלת מסטיגמות, מחוסר הכרה, מחוסר הבנה ומחוסר התייחסות מתאימה לצורכיהם. בתוך אוכלוסייה זו ישנה קבוצה גדולה של תלמידים מהגרים המצויה ברמות שונות של הדרה וקיפוח בשל היעדר כלי אבחון רגישי תרבות, והיעדר מסגרות סיוע מתאימות. אופציות ההעצמה של אוכלוסיות מודרות כוללות התארגנות (תלמידים מורים והורים), תהליכי העצמה, מאבק על זכויות, בניית מערכות תמיכה חברתיות וקהילתיות ושינוי חוקים מפלים (Roer–Strier, 2002).

התייחסות רחבה המבוססת על שינוי הסטיגמות החברתיות ומאבק חברתי ופוליטי לזכויותיהם של התלמידים, הורים ומורים תאיץ את השינוי המוצע בטריולוגיה ותסייע למערכות השונות "לצאת מהמלכוד".

מקורות

- Bender, W.N. & Wall, M.E. (1994). Social-emotional development of students with learning disabilities. *Learning Disability Quarterly*, 17, 323-341.
- Gerber, P.J., Schnieders, C.A., Paradise, L.V., Reiff, H.B., Ginsberg, R. & Popp, P.A. (1990). Persisting problems of adults with learning disabilities: Self-reported comparisons from their school-age and adult years. *Journal of Learning Disabilities*, 23, 570-573
- Hoy, C., Gregg, N., Wisenbaker, J., Manglitz, E., King M., & Moreland, C. (1997). Depression and anxiety in two groups of adults with learning disabilities. *Learning Disability Quarterly*, 20 (Fall), 280-291
- Roer-Strier, D. (2002) University students with learning disabilities advocating for change. *Disability and Rehabilitation*, 24 (17), 914-924.
- White, W.J. (1992). The post-school adjustment of persons with learning disabilities: Current status and future projections. *Journal of Learning Disabilities*, 25, 448-456.

פופוליזם והגמוניה בישראל

דני פילק

הוצאת רסלינג, סדרת פטיש. 2006. 261 עמודים

סקר: נדיר צור*

רצח יצחק רבין בידי יגאל עמיר במהלך יישום "הסכמי אוסלו" ב-1995, כמו גם רצח אמיל גרינצווייג בידי יונה אברושמי לאחר פרסום מסקנות "ועדת כהן" אשר חקרה את הטבח במחנות הפליטים סברה ושתילה בעת מלחמת לבנון ב-1983, וכן רצח ארבעה ערבים ישראלים מנוסעי אוטובוס בשפרעם בידי עדן נתן זאדה ימים אחדים לפני פינוי רצועת עזה במסגרת "תכנית ההינתקות" ב-2005, הם אולי יריות ראשונות ב"מלחמת תרבות" שביטוייה האלימים עוד לפנינו. "ניסויי כלים" מחרידים אלה הציבו משני עברי המתרס אורחים של אותה מדינה, שאוחזים בעמדות פוליטיות וחברתיות מנוגדות ונתפסים אלה בעיני אלה כעוינים, אויבים ואף "בוגדים".

מלחמת תרבות¹ זו עלולה לשטוף את המדינה כגלי צונאמי סוערים. מלחמה כזאת עלולה להקיף לא רק קבוצות מתחרות באוכלוסייה היהודית ולא רק את ערביי ישראל, אלא להשתלב בלחימה המתמשכת בפלסטינים בשטחים ובסכסוך הכולל במזרח התיכון. קטל פלסטינים בידי יהודים כבר אירע, בין השאר, לאורך שתי האינתיפאדות: רצח שבעה פלסטינים תושבי עזה בראשון לציון בידי עמי פופר ב-1990; רצח 29 מתפללים במערת המכפלה בידי ברוך גולדשטיין ב-1994, וכן רצח ארבעה פלסטינים סמוך להתנחלות שילה בידי אשר וייזגן במהלך ביצוע "תכנית ההינתקות" ב-2005 (צור, 2006, 336).

מלחמת התרבות שלפתחנו, אם לאמץ תחזית אפוקליפטית שאין לשלול אותה על הסף בהיעדר מענה עכשווי ומיידי למניעיה, עלולה להיות הביטוי מרחיק הלכת ביותר למאבק על ההגמוניה במובנו המעמדי-חברתי והעוצמתי-פוליטי של המושג. מלחמה שתהא נגועה בפופוליזם במובנו הפחות חיובי ועלולה להתלקח ולהתעצם עקב גירויים שמקורם בסכסוך הציוני-פלסטיני, היהודי-מוסלמי והישראלי-ערבי, על צירופיו השונים, יותר מכל עקב המשך החזקת השטחים שנכבשו ב-1967. מקורם של גירויים אלה עשוי להיות בתרבות דתית-פוליטית לגוניה, או בעימותים בין ציבור "שערכיו הם אוניברסליים", ונחשב לציבור "מתקדם" בהיותו חלק מ"משפחת העמים הנאורים" (ברק, 1994, 234-235, וכן ר' השופט ויתקון) לבין מגזרים אחרים בציבור.

* ד"ר נדיר צור הוא מומחה בפסיכולוגיה פוליטית ובכלי השפעה של מנהיגים; ספרו רטוריקה פוליטית (2004) זכה בפרס האגודה הישראלית למדע המדינה בשנת 2005. ספרו האיש שהתיר את הרצועה – אריאל שרון וסיפור ההינתקות, ראה אור ב-2006.

1 הגדרתו של כריסטופר קלאוסן למושג "תרבות" תאומך לצורך הדיון כאן, היינו: אורח חיים של חברה מסוימת, מסורתיה, הרגליה, אמונותיה ואומנותה (Clausen, 1996, 380).

עוז אלמוג מכנה התפתחויות אלה "התפתחותו של קוד ערכים פוסט-לאומי הקשור לתהליכים של גלובליזציה ודמוקרטיזציה" אשר עתיד לשנות את גורלה של ישראל כפי שהשתנה גורלו של הקיבוץ, שהיה כפי שמסביר אלמוג היצירה התרבותית, המעניינת וההרפתקנית ביותר של ישראל ואיננו עוד (אלמוג, "ארץ אחרת" 2006, גיליון 35, עמ' 17).

קהלים תרבותיים וחברתיים אלה ואחרים דוגמתם, מתחרים זה שנים על הגמוניה בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל. הם גם נגועים במה שאהרן ברק כינה כפופוליזם וכהיסטריה חברתית המתלווים ל"רוחות שעה חולפות" (ברק, 1994, 234). המדובר הוא במאבק תרבותי בין מחנות ההולכים ומתרחקים זה מזה. אין מדובר רק בשסע אידיאולוגי, כי אם בהיווצרותן של חברות בעלות מערכות ערכים שונות. קשה מכל היא התייחסות האחת אל זולתה כאל "אויבת העם" ואל מנהיגיה כאל "רוצחים", התייחסות שניכרה במהלך ה"הינתקות" מרצועת עזה ובמאבק לסיכולה, או בעת יישום הסכמי אוסלו.

ספרו של דני פילק מבקש לקשר בין שני מושגים – הגמוניה ופופוליזם – כפי שהשתקפו בישראל בשני העשורים האחרונים. מחקרו מהווה תרומה חשובה לחקר החברה הישראלית וניסיון מרשים נוסף להבין תהליכי שינוי חברתיים מנקודת תצפית גלובלית, טרנס-לאומית. אולם אין זה ספר ידידותי לקורא. הספר מסורבל בכתיבתו ולוקה בסגנונו. לו היה נערך כיאור ונוטש את הדווקנות להשתמש במונחים גבוהים ומיני-איזמים" ומנוסח בלשון פחות עמוסה במשפטים מורכבים ומאוחים בזה אחר זה, אפשר שהיה מקל על ההתמודדות עם תובנותיו הנכבדות.

פופוליזם והגמוניה בישראל הוא מחקר המשוחרר מאותה אחידות מחשבתית יחסית שאפיינה שנים רבות את חקר החברה הישראלית, ושעל פיה אופיינה ישראל כמדינה בעלת אוריינטציה מערבית, משטר ליברלי ותרבות דמוקרטית, הנמצאת בתהליך של צמיחה כלכלית, שילוב חברתי וקדמה תרבותית מתפתחים. פילק משתייך לזרם המכובד של חוקרים בסוציולוגיה, במדע המדינה, בהיסטוריה, באנתרופולוגיה ובמדעי רוח וחברה נוספים, אשר פנו לחקר החברה הישראלית בכלים מושגיים ומחקריים המקובלים במדעי החברה בעולם, מתוך מבט ביקורתי והשוואתי. תרומתו הקודמת בתחום התבטאה בעריכה מדעית לספרם של ארנסטו לקלאו ושל שנטל מוף – הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית: לקראת פוליטיקה דמוקרטית רדיקלית (2004). פילק אפשר לקורא העברי להבין בעזרת שני חוקרים חשובים אלה את פעולתה של ההגמוניה ולתהות על טיבם של מאבקים חברתיים בני זמננו.

מחקרם של לקלאו ומוף, שעליו נסמך פילק יותר מדי גם בספר הנדון כאן, ראה אור בטרם התפורר הגוש הסובייטי, בטרם גאו תהליכי הגלובליזציה שבעקבותיהם הופיעו זהויות חברתיות ופוליטיות חדשות ובטרם התבססה ה"חשיבה האחידה", הניאו-

ליברלית, המשקפת את המשבר הפוקד את השמאל ומחשבתו. בכל זאת שילב המחקר שהתפרסם ב־1985 יסודות ביקורתיים ורדיקליים של המסורת המרקסיסטית בעת שיצקו תוכן במושג "הגמוניה". לדידם, מדיניות דמוקרטית רדיקלית צריכה לאפשר קואליציות דינמיות ומשתנות בין קבוצות אוכלוסין שונות שהן קורבנות השיטה – כמו, נשים, מיעוטים, או עובדים. הוגה הדעות האיטלקי, אנטוניו גרמשי (Gramsci, 1971) (1891–1937), מי שקדם לשניים, הגדיר את המושג הגמוניה כשלטון, או כהחזקת עמדות הנהגה בחברה, באמצעות בריתות בין שכבות היוצרות ומייצגות רעיונות – למשל, בין אינטלקטואלים לבין בעלי שליטה בכלכלה. תפיסה זו שונה מהגישה המרקסיסטית המתייחסת לאידיאולוגיות ולרעיונות כבזאות לאופן חלוקת אמצעי הייצור בחברה. כלומר הסדר החברתי שיוצרת ההגמוניה מקורו בשיתוף פעולה בין בעלי משאבים חומריים לבין בעלי רעיונות ואידיאולוגיות. מכאן לא רב המרחק לקשר מדאיג בין הון ושלטון (פילק ורם, 2005).

גרמשי הסביר הגמוניה כחשובה לפיקוח ולהכוונה של חיי חברה, והכיר בה כברית חברתית שבראשה קבוצה דומיננטית שזכתה בשליטה באמצעות "משאבים נורמטיביים" (בשונה מ"משאבי תועלת" או מ"משאבי כפייה"). חיים פוליטיים מוסדרים ומוסכמים אלה, מבוססים על תחרות והתמודדות לא בדרך של פיתוי או של לחץ, איום וכפייה, אלא בדרך של שכנוע (Gramsci, 1971, 246–7). מתוך מושג ההגמוניה מסביר פילק גם את הפופוליזם, כבלוק היסטורי קונטרה־הגמוני, המתארגן סביב המושג "עם", המגולם במנהיג כריזמטי.

הפופוליזם הוא תופעה פוליטית, חברתית ותרבותית שעידן "הטלפוליטיקה" או "התקשורת החדשה" עודד וחזק. באמריקה הלטינית, למשל, פרחו בעבר התנועה הפרוניסטית (בארגנטינה), תנועתו של ז'טוליו ורגאס (בברזיל), תנועתו של לסארו קרדנס (במקסיקו), תנועת APRA בהנהגת ויקטור ראול איה דה לה טורה (בפרו), ובתקופתנו, הוגו צ'אבס בוונצואלה. תנועות פופוליסטיות חותרות, בין השאר, להרחיב את מעגל ההשתתפות הפוליטית, לחלק מחדש את "העוגה הלאומית" ולהשיב את כבודה ו"זכויותיה" של התרבות העממית. נקודת הראות התיאורטית שמאמץ דני פילק בספר זה מקורה, לדבריו בסמי־פריפריה (עמ' 9) ובהרחבה, במה שאורי רם (Ram, 1998) כינה בחדות לשונית כ"עולמקומיות": מתח בין העולמי (גלובאלי) והמקומי (לוקאלי). הכוונה לכוחות סותרים הפועלים בו זמנית. בישראל מתבטא ניגוד זה בשאיפה להתמוגגות בכלכלה הקפיטליסטית העולמית, ולעומת זאת במגמות של הסתגרות אתנית והגברת ההזדהות המקומית האתנו־דתית.

פילק מסביר שתנועות פופוליסטיות צומחות בחברות שבהן מתנהל סכסוך בנוגע להכלתן של קבוצות חברתיות מודרות. הוא מציין בהקשר זה שהליכוד היה בלוק היסטורי קונטרה־הגמוני פופוליטי "כנגד ההדרה החומרית, הפוליטית והסמלית של

המזרחים" (עמ' 92) בידי ההגמוניה שבמרכזה ניצבה תנועת העבודה. מנחם בגין למשל, מוצג כמי שעוד לפני עלותו לשלטון הציג תביעות "לצמצום פערים". גם לאחר לכתו של בגין, משאימץ הליכוד מדיניות ניאוליברלית מובהקת אשר נפגעה העיקריים השתייכו לשכבות החלשות, ממשיך הציבור שנפגע ממדיניות זו לתמוך בליכוד כחלק מדפוס התנהגות מתמשך (מה שפייר בורדייה מכנה כ"הביטוס") (עמ' 169-171).

פילק מסביר:

תזה מרכזית בספר היא שהתפוררות ההגמוניה של תנועת העבודה אינה מוליכה לעידן פוסט-הגמוני, אלא לפרויקט הגמוני אחר... מתרחש תהליך של "פיצול" ההגמוניה. במישור החברתי-כלכלי המודל הפוסט-פורדיסטי/ניאו-ליברלי הופך להגמוני. במישור התרבותי/אידיאולוגי מופיעים כמה פרויקטים אלטרנטיביים אשר נאבקים על ההגמוניה: הפרויקט השמרני/לאומני/ניאו-ליברלי שמנהיג בנימין נתניהו; הפרויקט הלאומי/סמלי-ליברלי, שמזוהה ברמה הפוליטית עם תנועת העבודה, שינוי ואף חלקים מהליכוד; הפרויקט הלאומני/דתי, שמזוהה עם האיחוד-הלאומי (ללא אביגדור ליברמן) ועם המפד"ל; והפרויקט המזרחי-חרדי, המזוהה עם תנועת ש"ס (עמ' 17).

פילק אינו מבחין בספרו בשוני הפוליטי המהותי בתכלית בין מנחם בגין לבין בנימין נתניהו. מדובר בשני טיפוסים מנהיגות שונים – הראשון, מנהיג מעצב, אידיאולוגי; והשני, מנהיג מתגמל, מן הטיפוס של מנהיגי דעות (צור, 2004, 104). כל אחד מהשניים פעל באופן שונה בעת שביקש לבטא את מאבקו בקבוצות מתחרות. די אם נזכיר בהקשר זה את מאפייני ה"אנטי אליטיזם" של בגין לעומת אלה של נתניהו; וכן כי דפוסי ההדרה בחברה הם דינמיים ביותר, ולכן לא ימי נתניהו כימי בגין בכל הקשור למאפייני החברה וריבודה.

פילק קובל בספרו על כך ש"אין מי שקורא היום תיגר על ההגמוניה של הפרויקט הניאו-ליברלי" (עמ' 199) ומסביר, כי האינטלקטואלים הביקורתיים של השמאל, תרמו תרומה חשובה ל"חשיפת אופני השליטה והחלוקה הלא-שוויונית של משאבים וכוח בחברה", אך הם ממלאים רק תפקיד שולי במאבק בניאו-ליברליזם בישראל (עמ' 221). קריאתו זו אסור לה שתיפול על אוזניים ערלות, שכן כורה השעה בישראל עכשיו הוא לעבד חלופה ראויה לסדר הניאו-ליברלי.

לסיכום, ספרו של דני פילק הוא נדבך רב ערך בסל התיאורטי של חקר חברה בישראל. עם זאת, לנוכח קבוצות באוכלוסין הנגועות במיליטריזם-תרבותי (בן-אליעזר, 1994, 312) שביטוייו הם כבר אלימים וכוחניים, קשה שלא להשקיף בערגה על התיאור הרומנטי-משהו המשתקף ביחס לקבוצה הגמונית המכתיבה "כללי משחק"

שעל פיהם מדינה מתנהלת. בישראל גוברים כיום המאפיינים של מלחמת תרבות. נחלשים בה אותה הגמוניה ואותם תהליכים שמתאר פילק בספר ומתייחס אליהם כאל מצב שבו שליטה נראית כדבר טבעי ומובן ביותר, כדבר מוסכם ומקובל. הישגי בינוי האומה שעד למלחמת ששת הימים נראו כמובנים וכטבעיים, נשחקו בעיקר בשל כיבוש ממאיר ובשל ענגת סכסוך לאומי מדמם ומתמשך אשר מחבל בכל חלקה טובה הן בכלכלה, הן בחינוך והן ברווחה. לא האיום האיראני ולא האיום הפלסטיני הם שמאיימים עתה על קיומה של ישראל, אלא דווקא היעדר זהות ויכולת להגדירה על פי כללים מוסכמים ומוסדרים. הריחוק בין קבוצות שונות באוכלוסייה, דבקותן ההרסנית בערכים שנויים במחלוקת וכפירתן בעקרונות יסוד תרבותיים – כל אלה הופכים את מאבקן להגמוניה לפופוליסטי במובנו השלילי ולמיליטנטי במובנו הכוחני והאליים.

מקורות

- בן-אליעזר, א"ת (1994) דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי. תל-אביב: דביר.
 ברק, א' (1994) פרשנות במשפט – כרך שלישי: פרשנות חוקתית. תל-אביב: גבו.
 ויתקון, א'. פסק דין ריזנפלד נ' יעקבסון, ע"א 337/62, פ"ד יז(2), 1026.
 לקלאו, א', מוף' ש' (2004) הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית: לקראת פוליטיקה דמוקרטית רדיקלית. תל אביב: רסלינג.
 פילק, ד', רם, א' (עורכים) (2005). שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי. הקיבוץ המאוחד, ון ליר.
 צור, נ' (2004). רטוריקה פוליטית – מנהיגים ישראלים במצבי לחץ. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד – קו אדום.
 צור, נ' (2006). האיש שהתיר את הרצועה – אריאל שרון וסיפור ההינתקות. ירושלים: הוצאת צבעונים.
 קימרלינג, ב' (2006). ושהערבים יעופו לנו מן העיניים. אופקים חדשים, 29.
 Clausen, C. (1996). Welcome to Post-Culturalism. *The American Scholar*, 65, 380.
 Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebook of Antonio Gramsci*.
 Quintin, H. & Geoffrey, N. (Eds.). London: Lawrence and Wishart.
 Ram, U. (1998). Post-Nationalist Pasts: the Case of Israel. *Social Science History*, 24/4, 513-545.

Building powerful community organizations: A personal guide to creating groups that can solve problems and change the world

Michael Jacoby Brown

Arlington, Mass.: Long Haul Press. 2006. 424 pages

סקרה: אלישבע סדן

את הספרות הפרקטית בעבודה קהילתית ניתן למיין לשתי קבוצות עיקריות: האחת, ספרי לימוד אקדמיים לאנשי מקצוע בתחום העבודה הסוציאלית הקהילתית (למשל, הדרקסל [Hardcastle et al., 2004] והרדינה [Hardina, 2002]), והשנייה – ספרות של כותבים המתבססים בעיקר על הפרקטיקה העשירה שלהם ועל ניסיונם האישי (למשל, אלינסקי [Alinski, 1971] וסן [Sen, 2003]) ומייעדים את ספרם לקהל קוראים רחב יותר המתעניין בשינוי חברתי מתוך הקהילה. ספרו של מייקל בראון כיצד לבנות ארגונים קהילתיים עוצמתיים: מדריך אישי ליצירת קבוצות שיכולות לפתור בעיות ולשנות את העולם נמנה עם הקבוצה השנייה. הכתיבה האישית והסוחפת מאפשרת להתרשם מדמותו המלבבת של המחבר, עובד קהילתי ותיק, פתוח, חדור אמונה במקצוע ושופע חום ואהבה לזולת, שנהנה לכתוב ולשתף אחרים בחוכמת העשייה שלו, בחייו האישיים ובמקורות השראתו.

הספר מחולק לארבעה חלקים. בחלק הראשון, הסיפור הפנימי (The inside story), הוא מגדיר מהי עבודה קהילתית (Community Organization) ומאפיין את תהליך בנייתם של ארגונים קהילתיים. מכאן ואילך כדאי בעברית לפצל את המונח Community Organization לשני שמות: הפרקטיקה תיקרא "עבודה קהילתית" והתוצר – "ארגון קהילתי". באנגלית שני אלה היו זהים עד לאחרונה. הבדלי השפה והמסורות השונות של התפתחות המקצוע בארצות הברית ובישראל יצרו את ההבדל המשמעותי הזה. השוני גרם לכך שבישראל המונח "ארגון קהילתי" מתאר את הארגון וההתארגנות בפועל ואילו "העבודה הקהילתית" היא הפרקטיקה המקצועית שמאפשרת את ההתארגנות ומעודדת אותה. הבחנה כזאת קיימת כיום גם בארצות הברית, שם העבודה הקהילתית קיבלה את השם Community Practice. להערכתי, בראון בחר במכוון להמשיך ולכנות בשם "מארגנים קהילתיים" גם אנשי מקצוע וגם אנשים בקהילה המעוניינים לקדם תהליך של שינוי חברתי. אם כי קיימים הבדלים בין שתי קבוצות אלה – אנשי המקצוע והפעילים בקהילה – אין להבדל מקום בספרו

* ד"ר אלישבע סדן היא ראש המגמה לעבודה סוציאלית קהילתית בבית הספר לע"ס ולרווחה חברתית פאול ברואלד באוניברסיטה העברית. ספריה העצמה ותכנון קהילתי (1997) והשתתפות (עם ארזה צ'רצ'מן, 2003) יצאו לאור בהוצאת הקיבוץ המאוחד

של בראון. הוא מבקש לעניין כל מי שפועל בקהילה, פעילים ואנשי מקצוע כאחד, בתהליכים שהוא מתווה כמו גם בכלים לחשיבה ולפעולה שהוא מציע בספר. הארגונים הקהילתיים שמעצבת העבודה הקהילתית, לפי מייקל בראון, הם בעלי צורות וגדלים שונים ומגוונים. כל ארגון קהילתי מכיל את כל התקוות, החלומות והחזון של האנשים שהצטרפו אליו. הארגונים הקהילתיים במקומות ובמצבים שונים, אכן שונים זה מזה, אבל יש להם תמיד לפחות שני מאפיינים משותפים: 1. ארגונים קהילתיים שואפים לפתח תחושת קהילה בקרב חבריהם. 2. ארגונים קהילתיים הם אמצעי "בשביל אנשים שרוצים לשנות את העולם ויודעים שאינם יכולים לעשות זאת לבדם" (עמ' XXIII).

החלק השני של הספר – "עוצמה פירושה גיוס משאבין" – מבהיר בחמישה פרקים כיצד לגייס אנשים לעבודה התנדבותית משותפת, כיצד לפתח מנהיגים מקרב האנשים האלה, כיצד לנהל ישיבות וכיצד לגייס כסף. החלק השלישי של הספר – "לעשות שינוי" – כולל שלושה פרקים. הפרק הראשון דן בהתארגנות כשינוי מלמטה ועונה על השאלה מדוע הוא חשוב. הפרק השני מתווה תהליך משימתי של פתרון בעיות לשם השגת תוצאות, והפרק השלישי מלמד מהם האמצעים לבניית קהילה תוך כדי תהליך ההתארגנות. החלק הרביעי של הספר שואל "לאן הולכים מכאן?", איך משנים את העולם מתוך הקהילה? כלומר, הספר מתקדם מן המקום הקטן, האישי והאינטימי של המחבר כילד, שהוא גם הסיפור הפנימי והמקומי של הקהילה, אל העולם הגדול והסיכוי לחולל בו שינוי בר קיימא, שהוא גם הסיפור החיצוני והגלובלי. שני הקטבים הללו, המקומי והגלובלי, האישי והפוליטי, הם מהות הפעילות הקהילתית שמטרתה שינוי חברתי.

הספר מבטא התלהבות ואמונה בשליחות המקצועית. כל עמוד בספר מדבר על הצורך לשנות את העולם ועל ההכרח לגייס כמה שיותר מתוך קבוצות האנשים שנפגעים בעולם כדי להצליח בכך.

הספר מובנה, בהיר, מובאות בו הגדרות פשוטות והוא מעשי מאוד. הפרקים מתווים תהליך של התארגנות קהילתית. בראון מציע שורת צעדים לחיזוק או לקידום של ארגון קהילתי. הוא מדריך את הקוראים צעד אחרי צעד כיצד לחזק ארגון קהילתי או לבנות ארגון קהילתי חדש. בראון מדבר אל הקוראים ישירות והוא מחזיק בידם ומוביל אותם מן הצעד הראשון (כאשר הם אינם מרוצים מהמצב ויש להם רעיון כיצד לשנותו), עד הצעד האחרון (כאשר יש כבר ארגון קהילתי שפועל לשינוי המצב – מה לעשות כדי לשמור על קיומו ועל חיוניותו). כל דיון בכל נושא מלווה בדוגמאות מעשיות, מעניינות, מרגשות ומצחיקות. הוא ממחיש בכך את הסוד של התארגנות קהילתית מוצלחת: פעילים בקהילה צריכים להתחייב מעשית לפעילות התנדבותית מתמשכת, לכן זאת חייבת להיות חוויה אינטלקטואלית, רגשית ומהנה. בראון נע

באופן חופשי ומעשי בין האישי לפוליטי. הוא משתמש בדוגמאות אישיות מאוד כמו סיפורים מילדותו ודוגמאות מתוך הפרקטיקה הקהילתית שלו. כמו כן הוא מספר את סיפוריהן של קבוצות קהילתיות שהתארגנו והצליחו לחולל שינוי במצבן. כל פרק בספר מלווה בכלים לתרגול העשייה. הוא מציע תרגילים ותדריכים לתכנון שלבים בתכנית, להכנת שירות חדש, לדיווח על פעילות ולהערכת התוצאות. כל תדריך וכל שאלון מובהרים ומוסברים, כדי לאפשר לקוראים ללמוד בכוחות עצמם. בסוף הספר מוגשת רשימת מקורות מכמה סוגים – לקריאה נוספת, לסיוע ארגוני (בשביל קוראים בארצות הברית, כולל השגת פטור ממסים לארגון ויתרונותיו של פטור כזה), וכן אתרי אינטרנט שמייצגים גופים מאורגנים או ארגוני ידע בתחום העבודה הקהילתית.

לספר כמה חסרונות. למרות שאני קוראת כמעט שבויה של ספר כזה, לא היה לי קל לצלוח אותו. לטעמי, הספר מקוטע מדי, הוא חולף במהירות מהגדרה לסיפור, לשאלון, לתדריך, לחקר אירוע. דווקא הסגנון הזה, שמטרתו היא הקלה על הקריאה, מקשה על שמירת הרצף ועל הבנת המבנה של כל פרק. בראון מנסה לפנות באותה שפה אל כל קהלי היעד האפשריים, כולל מתנדבים, אנשי מקצוע, פעילי ציבור ועובדים במשרות ציבוריות. שמירה על "קריאות" גבוהה של הספר, כדי שגם מי שאינו מכיר את הנושא וגם מי שרוצה ללמוד עוד יוכלו ליהנות באותה מידה מאותו ספר, היא משימה קשה להשגה. כמו כן, חשתי בחסרונה של רפלקטיביות ביקורתית, כזאת שלא תשכך את ההתלהבות, אלא תחזק את היכולת של קוראים שמעוניינים בכך לקבל דעה נוספת או ביסוס לטענות ולרעיונות של המחבר. הוא אינו מפנה למקורות גם כאשר יש כאלה, אם כי כל שם של מארגן ופעיל חברתי שמאוזכר בספר מלווה בהבהרה מי האיש ומה היה פועלו (לדוגמה, פרד רוס, עמ' 169).

למרות חסרונות אלה, אני ממליצה על הספר בחום גם לאנשי מקצוע כתוספת לספרייה המקצועית. הספר מתאים במיוחד למי שרוצים ללמוד לפעול בקהילה ורוצים לדעת מהי עבודה קהילתית, מהם ארגונים קהילתיים וכיצד לבנות קהילה מסביב לארגון. הספר הוא גם חוויה של מפגש אישי עם עמית וחבר לדרך. ספרים שמספקים היכרות כזאת חשובים לעיצוב הזהות המקצועית של אנשי מקצוע חדשים בתחום העבודה הקהילתית, להם הספר מומלץ במיוחד.

מקורות

- Alinsky, S.D. (1971). *Rules for radicals*. NY: Random House.
- Hardcastle, D.A., Powers, P.R. & Wenocur, S. (2004). *Community Practice: Theories and skills for social workers*. (Second edition). Oxford: Oxford University Press.
- Hardina, D. (2002). *Analytical skills for community organization practice*. New York: Columbia University Press.
- Sen, R. (2003). *Stir it up: Lessons in community organizing and advocacy*. San Francisco: Jossey-Bass.